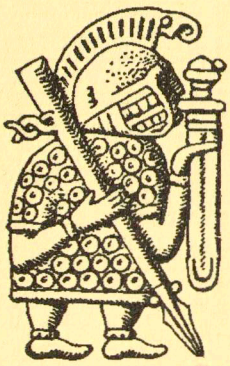

FORNVÄNNEN

JOURNAL OF SWEDISH ANTIQUARIAN RESEARCH

Recensioner
http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/1972_litt
Fornvännen 1972, s. 61-72, 145-152, 301-313
Ingår i: samla.raa.se

Recensioner

Per Lundström, *Gravfälten vid Fiskeby i Norrköping, I. Studier kring ett totalundersökt komplex.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Uppsala 1970.

Utgrävningen av gravfälten vid Fiskeby, Norrköping utfördes under ledning av Per Lundström åren 1951–52. Undersökningen redovisades i en för sin tid ovanligt utförlig och omsorgsfullt genomarbetad grävningsrapport. För dagens arkeolog är grävningsrapporten en helt naturlig företeelse men går man längre tillbaka i tiden än det tidiga femtiotalet är en utarbetad grävningsrapport sällsynt. Lösa anteckningar, kartor samt en smärre sammanfattning var i allmänhet den enda redovisning av en utgrävning om den ej publicerades. Den noggranna redovisningen av Fiskebyundersökningen har också gjort att denna utgrävning kommit att spela en betydelsefull roll i den vetenskapliga diskussionen, trots att den kompletta publiceringen föreligger först nu.

Den del av Fiskebyundersökningen som nu utkommit omfattar den vetenskapliga bearbetningen av materialet, medan redovisningen av själva utgrävningen utkom i en särskild volym 1965. Man kan kanske beklaga att författaren gjort denna uppdelning av materialet, för läsaren skulle det ha varit bekvämare att ha fynden avbildade i mera direkt anslutning till fyndbearbetningen. Detta är dock en bianmärkning, då man måste respektera Lundströms ambition att till trots för en pressande tjänstgöring så fort som möjligt ställa materialet till förfogande för forskningen. Vad man däremot skulle ha önskat vore att få författarens egen kommentar till de paralleller till Fiskebyundersökningen som publicerats efter det att materialdelen utgivits, nämligen Margareta Biörnstads undersökning i Högsta, Bälinge och Berta Stjernqvists bearbetning av Simrismaterialet. I båda dessa undersökningar spelar nämligen diskussionen av gravfynden från den s. k. fyndlösa perioden dvs. järnålderns period I och II en betydelsefull roll. Fyndmaterialet är också av samma slag som i Fiskeby dvs. endast bengömmor utan egentliga föremålsfynd. Lundström har låtit genomföra en omfattande serie av C 14-analyser av hartstätningar såväl från Fiskebymaterialet som ett flertal andra östgötska och västgötska brandgravfält, huvudsakligen förromersk järnålder. Lundströms tes är nämligen att en stor del av gravarna med enbart hartstätade kärl representerar de fyndlösa perioderna. Hartsen är enligt Lundström ett särskilt lämpligt material för C 14-datering genom att man i detta kan undvika den besvärande felkälla som materialets egen ålder innebär, såsom fallet är beträffande t. ex. träkol. Han stöder sig här på Sandermanns undersökningar som visat att hartsen med all sannolikhet består av den tjärliknande substans som kan utvinnas av färsk björknäver. Sandermann har i sina undersökningar analyserat

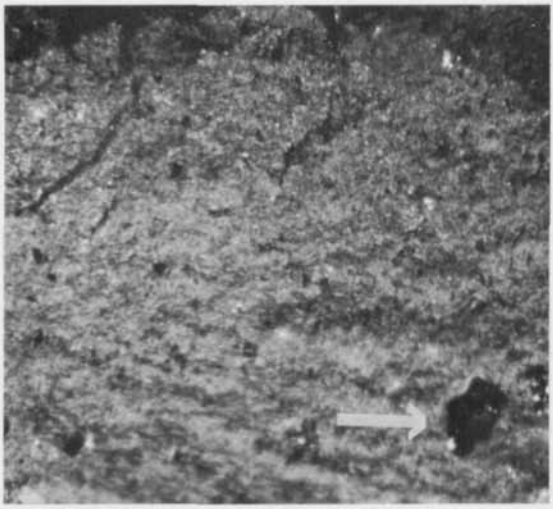

Fig. 1. Mikrofoto av tvärsektion av hartstätning från Fiskeby. Den vita pilen markerar ett större kolfragment. Sk. ca 10: 1. Foto Leif Tapper.

hartstätningsprover från såväl stenåldern som från hartstätade kärl från järnåldern. Dessa analyser är uteslutande kemiska och han har även låtit framställa moderna preparat som gett motsvarande analysvärden. Sandermanns analyser (bäst redovisade i *Technische Beiträge zur Archäologie*, 2, Mainz 1965) visar att hartsmassan till drygt 80% utgöres av grundämnet kol. Av dessa analyser kan man emellertid ej utläsa i vilka föreningar kolet förekommer. Just i detta förhållande finns sannolikt förklaringen till ett problem i samband med hartstätningsproverna som man bl. a. kan iakttaga i Lundströms redovisning av C 14-analyserna. I ett par fall visar de C 14-analyser som tagits ur arkeologiskt väldaterade gravar en besvärande avvikelse från den gängse arkeologiska dateringen medan i andra fall överensstämmelserna mellan C 14-datering och arkeologisk datering är mycket goda. I ett fall erhölls genom två bitar hartstätning tagna ur samma grav kraftigt avvikande dateringar. Denna nyckfullhet i C 14-dateringar av hartstätningsmaterial utmärker inte bara de analyser som Lundström låtit utföra. Man kan jämföra de här resultaten med de hartstätningsanalyser tagna ur folkvandringstida gravfynd som Ambrosiani omnämner i sitt arbete, *Fornlämningar och bebyggelse*, s. 65, där C 14 värdet gav en datering som var 150 år äldre än den gängse arkeologiska.

Om man besiktigar en snittad tvärsektion av ett hartstätningsprov i mikroskop, fig. 1, kan man i den släta kompakta massan iakttaga små millimeterstora korn, som vid närmare studium visar sig vara fragment av träkol med tydligt träliknande struktur. Hartstätningen består således inte enbart av nävertjära utan här finns också en inblandning av träkol. Om denna inblandning är avsiktlig eller endast tillfällig är svårt att nu avgöra då jag visserligen iakttagit träkol i ett flertal prover, men deras förekomst är ganska oregelbunden. Det förefaller mig dock mycket sannolikt att man avsiktligt magrat den flytande hartsmassan med träkol då detta förfarande överensstämmer med vad man kan iakttaga på andra kittmassor såsom t. ex. i cloisonnésmycken, jfr. Arrhenius *Granatschmuck und Gemmen*, s. 78. Inblandningen av träkol i hartsen är säkert förklaringen till

nyckfullheten i C 14-analyserna av hartstätningsprover. Kolet kan genom att vara taget från gammalt trä orsaka en föråldring av proverna av samma slag som i de rena träkolsproverna.

Till trots för dessa vanskligheter så förefaller det mycket bestickande att en del av hartstätningsgravarna i Fiskeby utfyller den lucka i gravfältets beläggning som finns mellan period VI bronsålder och period III järnålder. Det är emellertid värt att uppmärksamma att denna lucka inte är den enda fyndtomma tiden i Fiskeby. Senare delen av den yngre romerska järnåldern liksom äldre folkvandringstid och äldre vendeltid är perioder som är praktiskt taget fyndtomma. Det är mycket sannolikt att såsom Lundström anför en del av det svårdaterade materialet såsom nitar, järnkrampor, div. benföremål, pärlor, etc. tillhör de här perioderna men fyndfattigdomen är onekligen frapperande. Lundström anför en rad argument för att bevisa gravfältets kontinuitet också i de fyndlösa perioderna. Den uppenbara fluktuationen i förekomsten av gravfynd är dock en företeelse som enligt mitt förmenande kanske är en av de intressantaste i Fiskebyundersökningen. Lundström framhåller med all rätt svårigheten att bedöma i vad för typ av samhälle som man begravde sina döda vid Fiskeby. De många fyndtomma gravarna utgör en alltför stor osäkerhetsmarginal. Man kan här beklaga att den av Gejvall företagna osteologiska bearbetningen inte kompletterades med en motsvarande vetenskaplig analys av benmaterialet likadan som den Gejvall utförde av benmaterialet från Simris. I materialet från Fiskeby skulle man framför allt vilja ha belyst hur pass komplett benmaterialet är dvs. om man kan utgå från att det härstammar från ett komplett samhälle eller endast representerar en utvald bråkdel. Av benbestämningarna kan man utläsa att såväl barn som unga och medelålders män och kvinnor finns representerade. Om man hypotetiskt utgår från att de 520 registrerade gravläggningarna verkligen representerar en komplett folkgrupp så motsvarar de 520 gravarna fördelade på 1 800 år, (den kortaste tidrymd som gravfältet kan ha funnits), en medeltalsdödlighet av 30 individer per 100 år. Med antagandet att det har funnits tre generationer per 100 år, en omstridd och sannolikt för låg siffra ger dödstalet en befolkning av 10 personer per generation dvs. en befolkning motsvarande högst 2 gårdar. Nu ger fluktuationen i antalet gravfynd under de olika perioderna anledning att förmoda att medelvärdet av antalet gravanläggningar överskridits resp. underskridits. Gör vi det hypotetiska antagandet att antalet gravanläggningar under de rika perioderna var dubbelt så stort som medelvärdet dvs. ett dödstal av 60 individer per 100 år så motsvarar detta för de fyndrika perioderna nämligen per VI, bronsålder (200 år), per III–IV, järnålder (300 år) och per VIII, järnålder (200 år) sammanlagt 420 gravanläggningar. De återstående 100 gravanläggningarna fördelade på 1 100 år ger ett medelvärde av 9 gravanläggningar per 100 år, en siffra som är betänkligt låg motsvarande 3 personer per generation dvs. knappast en befolkning av den storlek som man väntar sig på en gård som existerade innan maskinernas tidevarv. (Min beräkning av 5 individer per gård och generation är redan den kanske för sparsam, jfr Ambrosiani *a. a.* s. 204 och där anf. litteratur, samtidigt har självfallet representanter för den äldre resp. yngre generationen funnits tillstädes.)

Ovanstående resonemang är förvisso helt hypotetiskt men ger oss dock en viss

inblick i vad kontinuitet resp. högkonjuktur på ett gravfält av Fiskebys karaktär innebär. Redan vid 60 gravanläggningar dvs. en fyragårdsby är kontinuiteten hotad, under en motsvarande lågkonjuktur. Konjukturförändringarna är kanske en direkt följd av de näringar som Fiskebybefolkningen levat på. Fiske är en näring med markanta konjukturtoppar resp. -svackor. Det är inte heller osannolikt att jordbruk under äldre skeden upplevat liknande nedgångar när jorden utarmats. Ödeåkrarna på Jylland, ödebygderna på Ölands Alvar är bara ett par av många exempel som antyder ett dylikt förhållande.

Per Lundström konstaterar att fynden från gravfälten vid Fiskeby genomgående är fattiga. Om man värderar de arkeologiska fynden efter deras konst- eller guldvärde har han otvivelaktigt rätt. Om man emellertid skall värdera fynden efter deras vetenskapliga betydelse så anser jag att den noggranna redovisningen av Fiskebymaterialet gör att detta bör tillmätas ett högt värde.

Birgit Arrhenius

Sveriges kyrkor, Vol. 139, Skåne IV: 1. Kyrkorna i Vä. Gärds härad. Av H. Græbe. Stockholm 1971.

Inom skånsk-dansk konstforskning har Mariakyrkan i Vä, Skåne, under mer än hundra år varit föremål för livlig debatt, utan tvekan delvis beroende på dess iögonenfallande volym, på grund av exteriörens grå murar i regelbundna sandstenskvaderskift, de krönande rundbågsfriserna och portalernas utomordentligt rika ornamentik; allt ger byggnaden en särställning bland danska landskyrkor och leder även en tillfällig betraktares tankar till stiftets domkyrka. Men vissa arkivaliska uppgifter beträffande dess tillkomst och temporära egenskap av premonstratenserklosterkyrka har också lämnat stoff till diskussion. C. G. Brunius, den förste, som upptagit Vä kyrka till behandling i sin *Skånes konsthistoria* år 1850, utgår ifrån att man i byggnaden ser återstoden av ett premonstratenserkloster grundat av Valdemar I, drottning Sofia och ärkebiskop Eskil och »hvartill biskopen Simon i Odense skänkte 1170 Vä med samma rätt, hvarmed han innehade detta ställe.»[1] För ca femtio år sedan blev kyrkan emellertid på rent konsthistoriska grunder daterad till tiden före 1150[2] och klostret antogs ha blivit knutet till en redan före 1170 existerande kyrka. Sedan 1920-talet har diskussionens vågor gått höga kring tolkningen av tillgängliga fakta rörande Mariakyrkan och dess många problem.[3]

[1] *anf. arb.* s. 321.

[2] O. Rydbeck, *Lunds domkyrkas byggnadshistoria,* Lund 1923.

[3] V. Lorenzen, *De danske præmonstratenserklostres bygningshistorie,* Kbhvn 1926. W. Anderson, *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn,* Lund 1926. E. Lundberg, *Byggnadskonsten i Sverige,* Sthlm 1940.

Under de senaste årtiondena har emellertid två ting kastat nytt ljus över kyrkans tillkomsthistoria: på 1950-talet den danske forskaren Niels Skyum-Nielsens arkivaliska fynd i Det kongelige Bibliotek i Köpenhamn[4] och på 1960-talet den genomgripande restaurering som hela kyrkobyggnaden undergick. Dessa båda omständigheter har tillsammans löst många av de gamla problemen och har dessutom lagt nya rika detaljer till bilden av kyrkan. Redovisning för dessa rön föreligger i den nu utkomna volymen i serien Sveriges kyrkor och de har där av Henrik Græbe skickligt sammanlänkats till ett överskådligt helt.

Skyum-Nielsens arkivaliska upptäckt har med rätta betecknats såsom sensationell och ett par av de ifrågavarande privilegiebreven bör kanske här inledningsvis få ett särskilt referat. Vad han funnit utgöres av fullständiga avskrifter från omkr. år 1700 av fem privilegiebrev rörande Vä, vilka i tvåhundra år ansetts förkomna i samband med Köpenhamns brand 1728. Två av dem — de två fundationsbrev, som tidigare varit kända genom en regest, vilken fört årtalet 1170 in i diskussionen — gäller grundandet av ett premonstratenserkloster vid kyrkan i Vä. Breven är båda odaterade, men har med all sannolikhet tillkommit vid den stora kyrkofesten i Ringsted år 1170, försoningsfesten mellan kyrka och kungamakt i Danmark. Det ena brevet är utfärdat av biskop Simon i Odense, tidigare domprost i Lund, det andra av ärkebiskop Eskil; båda är underskrivna av andra dignitärer, som i likhet med Simon och Eskil bevistat mötet i Ringsted, bl. a. av ärkebiskopen från Uppsala, Stefan; Eskils brev underskrevs dessutom av kung Valdemar I (den store). Simon överlåter i sitt brev rättigheterna över »sin» kyrka i Vä, som han erhållit av kungen, drottningen och ärkebiskopen, till ett premonstratenserkloster; Eskil överlämnar likaså Mariakyrkan i Vä jämte andra egendomar i Skåne till premonstratenserna. Formuleringen i båda breven utesluter varje eventuellt kvardröjande tvivel på att Mariakyrkan är äldre än det dit knutna klostret. Troligen har dettas grundande skett redan något före brevens tillkomst, dessa utgör den formella stadfästelsen, då parterna möttes vid kyrkomötet. Ett tredje av Skyum-Nielsens donationsbrev är utfärdat först år 1182, av biskop Valdemar, electus i Slesvig; dess värde i sammanhanget ligger i dokumentationen av de vittförgrenade intressen, som kungliga familjen ägde i norra Skåne; Valdemar, här donator, var nämligen son till Knut III — denne i sin tur var halvbror till drottning Sofia — samt sonson till prinsen Magnus Nielsen, som varit gift med Rikissa innan denna gifte sig med Sofias far.

Kyrkan i Vä, som sålunda fått sin klara rubricering som kunglig patronatkyrka, grundlagd under 1100-talets andra fjärdedel, består nu av en i sandstenskvader uppförd byggnad med tunnvälvt, absidialt avslutat kor, långhus med västlig förhall, vars dubbeltornsfasad sedan hundrafemtio år är stympad; i söder har på 1400-talet tillagts ett klocktorn framför sydportalen, vilken därigenom skadades, medan i norr en stor tillbyggnad tillkom år 1593, som helt utplånade norra fasadens baldakinportal.

Iakttagelser under 60-talets restaurering gör nu sannolikt, att kyrkan påbörjats med rakslutet kor, att detta var avsett att täckas med kolonnettburet korsvalv — kapitälen är bevarade, baserna har återfunnits — men att man redan under byggnadstiden ändrat planerna: en absid med lisener och rundbågar tillfogades,

[4] De ældste privilegier for klostret i Væ. Et nyfund, *Scandia* XXI, 1951–52, s. 1 f.

ett tunnvalv slogs över korrummet, triumf- och tribunbåge fick sin erkänt anglonormandiskt influerade artikulering. Sidoaltaren i långhusets östliga hörn, som tidigare diskuterats, har nu fått sin bevisning. Och de djupa bomhål, som upptäckts, sträckande sig långt in i triumfbågens sidomurar, och som kompletteras med en bjälkränna i golvet framför triumfbågsöppningen, vittnar om ett lektoriearrangemang eller en koravstängning, som planlagts redan vid kyrkans uppförande. Långhuset förråder med sina kolonnburna baldakinportaler i norr och söder kanske lättast det direkta lundensiska inflytande, som länge varit oomtvistligt och nu efter restaureringen är än klarare påvisbart. Vad västpartiet beträffar, med dess från början rika, öppna emporgalleri — nu tyvärr ganska spolierat — under de år 1804 rivna tvillingtornen, får detta en naturlig förklaring i belysning av privilegiebrevens syftning på en kunglig ägare.

Restaureringens stora sensation utgör dock blottandet av målningarna i korets valv och på dess väggar. Att en dekor existerat har varit känt sedan 1848, men de figurer man då knackade fram blev åter väl dolda av en målad kassettkomposition. Korets dekor, som sträcker sig över valv och väggar, har jämte den omrestaurerade majestasbilden i absiden — framtagen år 1854 — i Græbes skildring blivit tilldelad en framträdande plats — och med rätta. Græbe har med inlevelse tolkat målningarnas utsökt balanserade kompositionsmönster, som kulminerar i tunnvalvets yttäckande 24 rundlar med heliga gestalter vilka medelst språkband frambär hymnen Te deum, vers efter vers, en komposition i vilken även absiddekoren och fragmentariska väggdekorationer medverkar, ett färgskimrande helt i gult, rött, brunt och vitt. Säkerligen kan vi, som Graebe menar, i målningarna se premonstratenserstiftelsens tillskott till Mariakyrkans utsmyckning — tiden kring 1170 är dessutom stilistiskt lämplig — donatorerna har möjligen ändå funnits bland kyrkans tidigare ägare. Dessa, kungen och drottningen, uppträder i varje fall själva i målningarna som donatorspar, Sofia med kyrkobyggnaden, Valdemar med det dyrbara skrinet, en rollfördelning, som speciellt betonats av Græbe med påpekandet att det var Sofia som genom arv var delägare i Vä, Valdemar var i detta fall bifiguren.

Ännu en sensation, förutom de helt unika målningarna, blev korundersökningarna orsak till, dock utan motsvarande påtagliga vinst. Man påträffade rester av inalles tre altarbord i koret, vilka tjänstgjort i tur och ordning; vid nedtagandet av det till modern tid fungerande 1600-talsaltaret framkom bland diverse ornerade stenfragment även ett parti av en äldre altarskiva med relikgömma och oöppnad relikdosa i bly av konventionell typ. Förhoppningen att bland denna dosas relikknyten av skört och dyrbart siden med vidhängande pergamentetiketter finna lösningen på frågan om Vä kyrkas första vigningsdatum sveks emellertid. En pergamentremsa med datumbokstäver påträffades visserligen, men i ett skick, som hindrar två framstående specialister att enas om tydningen. Intetdera av förslagen kan förbindas med vare sig kyrkans eller klostrets tillkomst; möjligen har valvslagningen i långhuset orsakat en omvigning av kyrkan, som då skulle ha kunnat ske 1231, en av årtalsläsningarna, medan den andra läsningen, 1121, ger en tidpunkt för tidig även för byggnaden själv. Övriga skriftvittnesbörd i kyrkan, runtexter, som inristats på korväggen, har tyvärr icke tolkats alls och ger sålunda inga bidrag till historien.

Græbes version av Väkyrkans historia blir en sammanhängande helhet, där de stora avgörande frågorna naturligt blivit infogade och fått lösningar. Ibland önskar man dock att vissa av de ofta viktiga och egenartade detaljproblemen bestått en något exaktare grund av fakta — eller att de icke framförts som odiskutabla undersökningsresultat. Till de problem, som man önskat en utförligare dissekering, hör frågan om rester av en rak östlig korvägg, vidare det egendomligt försänkta »bassänggolvet» i långhuset till vilket man skulle komma genom att använda supponerade väggbänkar som trappsteg, samt slutligen den i förbigående berörda lektorieanordningen framför triumfbågsmuren. Mera utförlighet eller uteslutning ur föreliggande översikt hade varit önskvärt, åtminstone beträffande de två sistnämnda frågorna.

Dessutom föranleder jämförelsen mellan kormålningarna i Vä och i det danska Sæby i Holbæk amt ett allvarligt frågetecken. Släktskapen mellan de själländska och skånska 1100-talsmålarna är odiskutabel. Men banden Sæby–Vä torde icke vara fastare än många andra som sträckts över sundet. Biskop Valdemars privilegiebrev rörande Vä år 1182 författades just i Sæby, kanske förledes man därav att tyda stilöverensstämmelser i målningarna som verkstadsidentitet. Dessa jämförelser borde bli föremål för en självständig behandling.

Efter den intresse- och författarprestation, som framläggandet av Vä kyrkas byggnadshistoria som helhet utan tvekan innebär, förefaller det förklarligt, att skildringen av inventarierna blivit mindre personligt färgad och föga självständig. Samma gäller redogörelsen för de båda ruinerna inom Vä socken: S:ta Gertruds kapell och Helgeandshuset. Att referatet av den sedan år 1617 utraderade Nöbbelövs kyrkas historia blivit kortfattat är dock ganska självfallet.

Vä Mariakyrka har dock trots de invändningar som skulle kunna göras fått en värdig presentation. Förtjänsten är givetvis främst författarens. Sveriges kyrkors redaktion bör emellertid här ha ett omnämnande, då där måst nedläggas ett speciellt energiskt redigeringsarbete på grund av att författaren genom ny verksamhet och nya plikter måst lämna ifrån sig sitt opus före slutjusteringarna.

Monica Rydbeck

Anders W. Mårtensson och Claes Wahlöö, *Lundafynd*. En bilderbok. Archaeologica Lundensia IV. Lund 1970.

År 1970 firades 950-årsminnet av staden Lunds grundläggning genom Knut den store bl. a. med en utställning på »Kulturen» där man med hjälp av arkeologiskt material illustrerade stadens äldre historia. Denna utställning var kronologiskt ordnad och pedagogiskt väl upplagd bl. a. genom att man tagit med enkla vardagsredskap bland fynden och lagt an på att visa hur ofta dessa behållit sina former i huvudsak oförändrade genom århundradena. Som komplement till utställningen gav Kulturhistoriska museet ut en bilderbok, sammanställd av Anders W.

Mårtensson och Claes Wahlöö med ca 250 föremål avbildade och försedda med lättlästa bildtexter.

En sammanfattande framställning av de många och för nordisk arkeologi viktiga fynd som anträffats och alltjämt anträffas vid de sedan slutet av förra århundradet pågående stadsundersökningarna i Lund är efterlängtad och enligt förordet redan påbörjad men kommer helt naturligt att ta lång tid. Man är därför tacksam för denna bilderbok som genom sitt kloka urval och sina hänvisningar till tidigare publikationer — främst de många uppsatserna av Ragnar Blomqvist i årsboken Kulturen — ger en förträfflig översikt både av grävningsresultaten och fynden. Uppgifterna om mått, fyndomständigheter, registreringsnummer samt litteraturhänvisningarna har sammanförts till en särskild avdelning i slutet.

De talrika kyrkorna och klostren i Lund presenteras på en rekonstruerad karta och stadens hela bebyggelse vid medeltidens slut på en bild av den märkliga, detaljerade modell som utförts i museet med stöd av grävningsfynd och arkivaliska uppgifter. De äldsta kyrkorna presenteras i urval med bilder av Frälsarens eller Drottens stavkyrka från ca 1060 samt S:ta Maria Minor, S:t Mårten och S:t Peter. Från den sistnämnda avbildas en grupp golvplattor från 1200-talet med ovanlig dekor: livliga djurbilder som åstadkommits med piplera. Av gravkistor från äldre medeltid presenteras fyra olika typer samt den i Lund redan på 1000-talet förekommande seden att lägga hasselkäppar på gravens botten, troligen i magiskt syfte.

Av kultföremål redovisas en rad intressanta och ovanliga föremål, bl. a. en av de rikt graverade skålarna av brons från 1100-talet med bilder av kardinaldygderna SPES, FIDES och CARITAS etc. Ett pilgrimsmärke har fått en något förhastad text (bild 29). Där framställs bl. a. som huvudbilder under en bröstbild av Kristus två stående helgon, det ena bär krona och det andra en kronliknande huvudbonad. Författarna menar att båda figurerna föreställer S:t Franciscus och att märket skulle ha hemförts från Assisi. Den ena figuren är otvivelaktigt enligt inskriften S:t Franciscus men den andra en kvinna och bredvid henne står tydligt: SCAELIZABET, dvs. Elisabeth av Thüringen. Därmed är det uteslutet att märket kan komma från Assisi, snarare från Marburg an der Lahn där Elisabeths grav sedan 1200-talets mitt var ett av de mest besökta vallfartsmålen i Tyskland.

Lunds profana yttre miljö levandegörs genom bilder av hus och husdelar, en gärdsgård i flätverkskonstruktion, gatubeläggning av stenar, en vattenledning och en dräneringsränna. Kanikeresidenset från 1200-talet vid Kiliansgatan, undersökt i samband med en restaurering år 1969, får representera tegelarkitekturen och ett resvirkeshus från samma århundrade träbyggnadskonsten. Rekonstruktionsteckningen av det sistnämnda huset visar att även profana stavbyggnader kunde vara av stor arkitektonisk skönhet. Internationellt märklig är en kakelugn från 1400-talet, en s. k. biläggarugn med skålkake!, som kunnat rekonstrueras. Den har stått i en länga i Allhelgonaklostret.

Att här gå närmare in på alla de det dagliga livets föremål som avbildats är omöjligt. Blott några stickprov. Ett bultlås av järn har listerna ornerade med inkrusterad koppar. Det tillhör tiden före 1050 men likartade företeelser ses på bultlås ännu vid medeltidens slut. Frågan om det tekniska förfaringssättet och huruvida man också avsett en förstärkning eller rentav en hårdlödning har disku-

terats (se Andreas Oldeberg, Metallteknik under vikingatid och medeltid, Sthlm 1966, s. 193) men ej lösts. Det vore önskvärt att också de lundensiska fynden, som är äldst, undersöktes tekniskt. Oljelampor på fot av sandsten eller svartgods från äldre medeltid hör till de lundensiska specialiteterna. Hushållskärl och dryckeskärl av keramik och trä följer den gängse utvecklingen i Nordens städer men enstaka solitärer avbildas också, t. ex. en »albarello» av lergods med svarta ränder och turkosblå glasyr från Syrien (Rakka 1300-talet) eller en elegant svarvad pokal av björk från 1200-talet. De låga laggade dryckeskärlen av fur blev först kända från Lund och Falsterbo men de senare årens undersökningar har visat att de varit ytterst populära även i andra städer, t. ex. Lödöse, Nyköping och Söderköping. Typen slog igenom under 1200-talet men levde medeltiden ut.

En rad intressanta knivskaft presenteras, de flesta skulpterade. Det äldsta, från 1300-talet, av elfenben är av fransk typ och framställer en man med jaktfalk, i bildtexten karakteriserad som en falkenerare. Snarare är det en furste. Dräkten är ytterst förnäm och jaktfalken just under 1300-talet en furstes attribut.

En av knivarna är av speciellt intresse (bild 77c). Skaftet är ornerat med bronsbeslag med graverad (ej punsad) ornering: på ändbeslaget en helgonbild på var sida. Gravyren är så summarisk att det är svårt att bestämma vilka helgon som avses, blott att de båda är kvinnliga och bär kronor. Kniven är uppenbarligen en fabriksprodukt. Den torde komma från södra Nederländerna (nuv. Belgien) där flera typer av eleganta bronsbeslagna knivar framställdes i stort antal under 1400-talets slut och 1500-talets förra del; de flesta små och nätta som fruktknivar. Den här aktuella typen med graverade figurer, oftast helgon, har satts i samband med Mecheln men diskussionen är långtifrån avslutad (jfr J. W. Frederiks, Gegraveerde gotische mesheften, i Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek, 's Gravenhage 1947, s. 217 ff.). Ett hittills opublicerat material från Sverige med bl. a. ett tjugotal exemplar av just denna typ kan troligen bidraga till problemens lösning och t. ex. till tolkningen av helgonbilderna på Lundakniven.

Boken ger smakprov på personliga ägodelar, bl. a. kammar, smycken (däribland en alsengem), bältebeslag, skor, vapen och hästutstyrsel. Den lilla avgudabilden av valrosstand och ett revben med målrunor får illustrera den hedniska bakgrunden i stadens liv, styli, vaxtavlor och pennskrinslock den kristna och lärda världen. Några sigillstampar, däribland en för stadens andra sigill från 1300-talet, får belysa det offentliga livet. Här har författarna gjort ett avsteg från principen att behandla fynd genom att ta med en tecknad bild av ett vaxsigill för lektorn vid gråbrödraklostrets högskola från 1400-talet. Där ses lektorn i katedern med disciplarna nedanför, en påminnelse om att en högskola existerade i Lund mer än två århundraden före universitetets grundande.

Nöjeslivet illustreras med mungigor, lergök, flöjt och spelpjäser. Om borgarnas bisysslor vittnar jordbruksredskap, bl. a. en årderbill från tiden före 1350 och en krokskära från 1400-talet, samt fiskedon. Handeln illustreras med mynt och myntstämplar, vikter och varuplomber, hantverket med degel och gjutformar, timmermansyxor samt kammakeriavfall och en garveribassäng. Om textil verksamhet erinrar sländor, nålar, tvinningsredskap, saxar och vävtyngder. Bland textilier märks främst den berömda nålade ullvanten från äldre medeltid.

Här har med avsikt undvikits att närmare beröra de berömda fynden från

1000-talet som kom fram vid grävningarna 1961. De studeras alltjämt bäst i Ragnar Blomqvists och Anders W. Mårtenssons stora publikation (Thulegrävningen 1961, Lund 1963). Ett nytt föremål av samma höga konstnärliga klass från 1000-talet har emellertid anträffats senare nämligen en stödkäpp av lönn med praktfull rankornamentik, avslutad med ett drak- eller ormhuvud samt med ägarnamnet Ulfkil i runor (utförligare publicerad av Mårtensson i Res Medievales, Lund 1968).

Lundafynd är en välkommen översikt för lekt och lärd och bör vara särskilt lämplig för dem som studerar medeltidsarkeologi.

Rune Norberg

Inkommen litteratur

Helmut, Birkhan, *Germanen und Kelten bis zum Ausgang der Römerzeit. Der Aussagewert von Wörtern und Sachen für die frühesten keltisch-germanischen Kulturbeziehungen.* Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 272. Band. Hermann Böhlaus Nachf. Ges. M. B. H. Wien 1970.

Bo, Bennich-Björkman, *Författaren i ämbete. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850.* Studia litterarum Upsaliensia, 5. Svenska Bokförlaget. Uppsala 1970.

A. C., Bonnier och R., Bennet, *Fittja kyrka. Lagunda härad,* Sveriges Kyrkor. Uppland XII: 2. Uppsala 1971.

Catharina, Film, *Intercessio Christi i svensk senmedeltida konst.* Uppsala 1971.

Ina, Friedlaender, *Peringskölds Diplomatarium.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Historiska Serien 17. Lund 1971.

P. V., Glob, *Højfolket.* Gyldendal. København 1970.

Henrik, Græbe, *Kyrkorna i Vä. Gärds härad.* Sveriges Kyrkor. Skåne IV: 1. Uppsala 1971.

Clarence Elwood Keiser, *Neo-Sumerian account texts from Drehem.* Babylonian inscriptions in the collection of James B. Nies, Yale University, Vol. III. Yale University Press. New Haven and London 1971.

Birgit Klockars, *Birgitta och hennes värld.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Historiska serien 16. Uppsala 1971.

Offa. Berichte und Mitteilungen aus dem Schleswig-Holsteinischen Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte in Schleswig, dem Landesamt für Vor- und Frühgeschichte von Schleswig-Holstein in Schleswig und dem Institut für Ur- und Frühgeschichte an der Universität Kiel. Band 27, 1970. Karl Wachholtz Verlag. Neumünster 1971.

Wolter Putschke, *Sachtypologie der Landfahrtzeuge. Ein Beitrag zu ihrer Entstehung, Entwicklung und Verbreitung.* Schriften zur Volksforschung herausgegeben von Gerhardt Heilfuhrt, Kurt Ranke, Matthias Zender. Band 4. Walter de Guyter. Berlin/New York 1971.

Gunnar Redelius, *Äldre bebyggelse i de centrala delarna av Trosa.* Registrering utförd av Riksantikvarieämbetets Byggnadsminnesavdelning sommaren 1970. Skrifter utgivna av Riksantikvarieämbetets Byggnadsminnesavdelning, Nr 3. Lund 1971.

Ágnes Salamon – Istaván Erdélyi, *Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*. Mit Beiträgen von I. Lengyel und T. Tóth. Akadémiai Kiadó (Verlag der ungarischen Akademie der Wissenschaften). Budapest 1971.

Helga Schach-Dörges, *Die Bodenfunde des 3. bis. 6. Jahrhunderts nach Chr. zwischen unterer Elbe und Oder*. Offa-Bücher, Band 23. Karl Wachholtz Verlag. Neumünster 1970.

Arnold Soom, *Die Zunfthantwerker in Reval im siebzehnten Jahrhundert*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Historiska serien 16. Lund 1971.

Christian Strahm, *Die Gliederung der Schnurkeramischen Kultur in der Schweiz*. Acta Bernensia VI. Verlag Stämpfli & Cie AG. Bern 1971.

Eyvind Unnerbäck, *Welsche Giebel. Ein italienisches Renaissancemotiv und seine Verbreitung in Mittel- und Nordeuropa*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Antikvariskt arkiv 42. Stockholm 1971.

Willi Wegewitz, *Reihengräberfriedhöfe und Funde aus spätsachsischer Zeit im Kreis Harburg*. Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte, Band 10. Karl Wachholtz Verlag. Neumünster 1968.

Gunnar T. Westin, *Maktkamp i senmedeltidens Sverige*. Natur och Kultur. Borås 1971.

Translations by Richard Cox

Recensioner

Siegfried Junghans, Edward Sangmeister och Manfred Schröder, *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas. Die Materialgruppen beim Stand von 12 000 Analysen.* Studien zu den Anfängen der Metallurgie Band 2, Teil 1 och 2. Gebr. Mann Verlag Berlin 1968.

I och med SAM 2 har nu »Arbeitsgemeinschaft für Metallurgie des Altertums» publicerat 12 000 spektralanalyserade tidiga bronsåldersartefakter. SAM uttydes »Studien zu den Anfängen der Metallurgie» och är arbetsgruppens skriftserie i vilken också redan ett tredje band utkommit som behandlar 1 750 analyserade europeiska förhistoriska guldföremål.

Kring gruppens arbete har också uppstått en hel litteratur med t. ex. uppsatser av Scheufele och Klein, dissertationer av Fr. och E. Schubert, Neuffer och Schickler, kritik av Pittioni, Waterbolk & Butler samt metallografiska undersökningar av Slater och Charles. (Jmf SAM 2, Del 1 s. 9, anm. 1 och 2 där litteraturangivelser har samlats.)

Inom arbetsgruppen står Junghans för organisationsarbetet och han har också i början av SAM 2 kort beskrivit arbetsläget. Schröder har skött det datatekniska och statistiska arbetet med hålkort och magnetband. Sangmeister har gjort den arkeologiska utvärderingen.

Detta band 2 i SAM-serien är delat i tre delar. Del 1 innehåller geografiska och kronologiska översikter.

Del 2 är delad i tre häften. Det första av dem (betecknas: (Band)2, (Teil)2 (Heft)I.) är planschdelen, som ger ett representativt tvärsnitt genom de analyserade föremålen. Man skall därvid observera att analyskatalogen ger 9 055 nummer och räcker till nr 10040. Vidare analyser kommer i nästa SAM-nummer men vissa av föremålen är avbildade redan i detta nummer. Häfte nr 2 (betecknas 2, 2II) ger tabeller och diagram. Det första diagrammet ger de statistiska gränsvärden med vilkas hjälp man kan infoga enskilda analyser i analysgrupper. På samma sätt visar tabell 1 de på statistisk väg bestämda materialgruppernas gränsvärden och fördelningsmaxima. Diagram 2–10 visar hur Europa uppdelats på ett antal geografiska områden och hur materialgrupperna kan ses i vart och ett av dessa fördelade enligt sin relativa frekvens och dessutom uppdelade i olika tidsperioder. På samma sätt ger tabellerna 2–10 en uppdelning av materialgrupperna i olika områden. Diagram 11 sammanfattar de tidigare diagrammen 2–10 medan tabell 11 visar materialgrupperna uppdelade på tidsperioder. Tabellerna 12–17 slutligen visar hur materialgrupperna kan uppordnas efter tidsperioder i vart och ett av de geografiska områdena. Lämpligast läser man först tabellerna och i anslutning till dem sedan diagrammen.

I tredje häftet, 2, 2III, framlägges ett kartverk om 81 kartor. Var och en av

de första 80 kartorna är uppdelad på ett antal (48 st) schematiskt inlagda geografiska områden. Karta nr 81 visar avgränsningen av områdena. Kartorna har ordnats i tidsperioder och inom dessa efter materialgruppsbeteckningar. Till grund för varje karta ligger mellan 20 och 1 136 st analyserade artefakter. Kartorna är infärgade i en jämn skala från vitt, över gult och brunt till rött. På detta sätt kan man få en uppfattning om den klassade relativa frekvensen av antalet analyserade föremål fördelade på analysgrupper och områden inom bestämda tidsperioder.

Del 3 är analyskatalog. För varje artefakt ges analysnummer, fyndort, land, fyndplats, fyndomständigheter, museum, inventarienummer och analysvärden.

Varje analyserat föremål ges på detta sätt en fyllig dokumentation. Förutom avbildningen, katalogen och kartorna finns ju dessutom det stora metallarkivet där proven från föremålen är arkiverade och där också varje plåt på spektralanalysen finns bevarad.

Målet för arbetsgruppen är att varje analyserat objekt skall sättas in i sitt förhistoriska sammanhang under hänsynstagande till form, funktion, ornament, fyndplats, fyndomständighet, datering och materialgrupp.

I del 1 går Sangmeister så tillväga att han först delar in Europa utom Ryssland i nio storområden, Mellaneuropa, Sydosteuropa, Väst-Schweiz, Italien–Sardinien, Syd- och Östfrankrike, Brittiska öarna och Bretagne, Skandinavien, Egeis. Inom dessa områden skiljes sedan tidsmässigt mellan Früh-, Voll-, Spät- och Endkupferzeit samt Frühbronzezeit fas 1–4. På detta sätt uppdelas föremål i grupper på kronologiska, korologiska och typologiska kriterier. De på detta sätt skapade grupperna relateras sedan med metallanalysgrupperna på vilka erhålles en kontroll.

Sangmeisters arbete har nu visat oss att den allra tidigaste metallbearbetningen förekommer i neolitiska balkangrupper som Gumelnita och Cucuteni, Vinča och Lengyel. Det är här frågan om ren naturkoppar, grupp N, eller koppar med ytterst svag silverhalt, grupp E00. Av intresse är att konstatera att dessa grupper skiljer sig från den koppar som samtidigt användes i Egeis, grupp C6, vars föroreningar huvudsakligen består av vismut. Också i de senare balkangrupperna Bodrogkeresztúr, Pécel och Vučedol dominerar E00-gruppen.

I Spanien uppträder vid denna tid koppar av grupp E01, den bekanta arsenikhaltiga kopparen som når ända upp i den nordiska trattbägarkulturen. De eneolitiska stenålderskulturerna i Europa såsom t. ex. klockbägarkultur, snörkeramiker, »Steinkistenkulturen» och sen TRB har märkvärdigt nog konsekvent grupp C6 och besläktade C3 och G dvs. medelhavskoppar. Detta gäller för deras äldre skede. Redan i deras yngre skede börjar sedan den centraleuropeiska kopparen som nu legeras med tenn i varierande procent. Det är grupp E11B också E11A och FD som finns främst i det skede som domineras av kulturer som Tószeg, Kisapostag, Nitra/Hurbanovo, Gemeinlebarn, Aunjetitz, Straubing, Singen, Adlerberg. Detta kallas av Sangmeister för Frühbronzezeit I. I fas II däremot finns en koppar med svag nickelhalt. Här kallas grupperna för olika varianter på F och metallen torde vara österopeisk från Siebenbürgen.

Den korrelation som Sangmeister på detta sätt erhåller mellan materialgrupper å enda sidan och form–tids–rums-grupper å den andra sidan är viktig och måste

tas hänsyn till vid bedömningen av hur säkra spektralanalyserna är som hjälpmedel vid förståelsen av den tidigaste metalltiden i Europa.

Hittills torde resultatet vara att i stora drag är den tidigaste metallurgiens vägar in i Europa fastlagda. Ytterligare publikationer i SAM-serien (25 000 objekt är analyserade!) kan korrigera detaljer i förloppet men dess stora drag är nu klara. Genom detta har Arbeitsgemeinschaft für Metallurgie des Altertums genomfört sin första stora uppgift och skapat åt den europeiska förhistorien en god bas för fortsatt förståelse av den tidigaste metalltiden.

Carl Cullberg

Axel Hartmann, *Prähistorische Goldfunde aus Europa. Spektralanalytische Untersuchungen und deren Auswertung.* Studien zu den Anfängen der Metallurgie, Band 3, Gebr. Mann Verlag, Berlin 1970.

Vid sidan av kopparen är guldet den i vår världsdel äldsta metallen som använts av människan. Till skillnad mot kopparen, som särskilt sedan man lärt att legera den med tenn fick ett stort bruksvärde, kom guldet beroende på sin mjukhet endast till användning som smyckemetall samt till mynt och vissa lyx- och statusföremål. Guldets tidiga roll som värdemetall i Europa belyses t. ex. av den sachsiska Leubingengraven. Där har bruksföremål som kantyxor översatts i guld och nedlagts till den döde som med all sannolikhet intagit en framträdande plats i aunjetitztidens samhälle.

Att guldet redan från början uppfattades som värdemetall innebar också att det kom att bli en vanlig handelsvara. Som sådan kan det användas t. ex. för ett studium av den tidiga metallhandelns vägar i Europa.

Sett på så sätt kommer ett arbete som Hartmanns helt i linje med den forskningsinriktning som företrädes av Arbeitsgemeinschaft für Metallurgie des Altertums. Denna arbetsgrupp som hittills analyserat ca 25 000 av de tidigaste kopparoch bronsartefakterna har nu också genom Hartmanns arbete kunnat framlägga ca 1 750 guldanalyser. Det sker i ett tredje band i serien »Studien zu den Anfängen der Metallurgie», vars två första band publicerat ca 12 000 av kopparoch bronsanalyserna.

Hartmanns arbete täcker hela tiden från de tidiga iriska lunulae till keltertidens rika och varierade guldhantverk. Det gemensamma för detta guld är att det synes vara flodguld. Det ur guldgruvor brutna bergsguldet kommer till Europa norr om Alperna först med romarna. Detta tillsammans med det rikhaltiga guldutbytet inom det vidsträckta romerska imperiet är orsaken till att Hartmann t. v. satt nedre tidsgränsen för sitt arbete i övergången från keltisk till romersk tid. Hartmann har disponerat sitt arbete på så sätt att han först diskuterar var någonstans i Europa som det finns guldfyndigheter och vilka stora grupper av förhistoriska guldfynd som existerar. Därefter framlägger han den metodik med vilken analyserna utförts. Ett par kapitel behandlar därefter undersökningsresultaten på Irland och kontinenten. Hallstatt- och Latènetiden behandlas sedan i ett specialkapitel och i en avslutning sammanfattas erfarenheterna. Till detta textavsnitt lägges i andra hälften av boken fyndortsregister, analysregister, tabeller, diagram och en teckning- och fotodel.

Resultaten från Irland kan få tjäna som ett exempel på de överväganden som Hartmann kunnat nå fram till i sina undersökningar. Hartmann kan utskilja tre stora guldmaterialgrupper på Irland. En äldsta grupp med lunulae och runda smyckeskivor kallas grupp L och består av 66 av de ca 500 iriska guldfynden. Tenn, koppar och silver är de vanligaste föroreningarna i guldet. Med anledning av att i litteraturen ofta framkommer påståendet att Wicklowbergen är de guldområden som givit upphov till de rika förhistoriska iriska guldförekomsterna har Hartmann analyserat guld från dessa trakter. Han har därvid kommit fram till att endast för en del av denna tidigaste grupp L är det möjligt att tänka sig wicklowguldet som ursprung — och för senare tider måste guldet helt och hållet vara importerat.

Nästa fas tillhör mellersta bronsåldern (1200–900), kallas grupp M och består av 42 objekt. Den yngre bronsåldern på Irland börjar blanda koppar i guldet och detta fortsätter sedan ned i tiden, grupp C med varianter 326 st. Det keltiska guldet fr. a. olika typer av torques, kallas grupp PC och innehåller istället för koppar upp till 25 % silver.

På detta sätt lyckas Hartmann konstatera tids-, form- och metallmässig överensstämmelse mellan guldartefakterna på Irland. På samma sätt bearbetas sedan övriga områden i Europa. I det stora, hela Europa omfattande, metallanalysarbetet bildar Hartmanns verk en viktig del. Hans pionjärarbete med guldanalyserna har givit oss klara handfasta resultat som ytterligare klarlägger viktiga förhistoriska sammanhang.

Carl Cullberg

Birgit Arrhenius, *Granatschmuck und Gemmen aus nordischen Funden des frühen Mittelalters.* Mit einem röntgenkristallografischen Beitrag von Diego Carlström und Zeichnungen von Bengt Händel. Acta universitatis Stockholmiensis. Studies in North-European archaeology, Ser. B. Stockholm 1971.

Avhandlingen är framlagd vårterminen 1971 för vinnande av filosofisk doktorsgrad vid Stockholms universitet. Arbetet, publicerat i offset, utgör endast ett avsnitt av ett större verk, som skall utges i annan form i en nära framtid.

I sin doktorsavhandling har Birgit Arrhenius valt att behandla huvudsakligen i Norden funna metallföremål, som försetts med inläggningar av halvädelstenar, bitar av glasmassa eller gemmer av mera speciellt slag. Materialets kronologiska ställning är yngre romersk järnålder, folkvandringstid och vendeltid, nordiska periodbenämningar, som motsvarar sen kejsartid, folkvandringstid och tidig medeltid på kontinenten. Huvudvikten ligger på den tredje av dessa perioder på grund av att inläggningstekniken då kommer till sin fulla utveckling och rika blomstring i Europas germanriken.

Problemet har varit att finna nya analysmetoder för att få ett hållbart system för materialets differentiering i grupper och möjliggöra slutsatser om, hur Norden först fick kännedom om inläggningstekniker av olika slag och när en självständig nordisk produktion kom till stånd.

De många speciella, tekniska förfaringssätt, som inläggningskonstens utövare måste ha behärskat, ger arkeologen lika många utomordentligt viktiga typologiska element att analysera och att utnyttja vid gruppering av materialet. I motsats till flertalet tidigare forskare på området har Birgit Arrhenius med stor konsekvens inriktat sig på analys av sådana tekniska element. Hon har framförallt utnyttjat a) variationerna i spaltnings-, slipnings- och poleringsteknik på granatmaterialet — vilket är det jämförelsevis vanligaste materialet för inläggningskonsten — och b) variationerna i själva infattningsförfarandet, varvid särskild omfattande analys gjorts av variationer i infattningscellernas uppbyggnad, material och måttproportioner jämte sammansättningen av den kittmassa som utfyller cellerna under granatskivan.

Då en provtagning för analyser av detta slag innebär ett mekaniskt ingrepp, är det förvånansvärt hur många prov Birgit Arrhenius har fått möjligheter att ta både på nordiska och utomnordiska föremål. Hela hennes analysmaterial, inkluderande också de analyser, som endast kunnat göras occulärt och med hjälp av mikroskop och särskilda mätningsinstrument, är redovisat i Tabell V.

Tabell I redovisar mineralogiska analyser av granater från föremål funna i Sverige (med ett undantag, vilket är ett beslag från Krim). Analyserna är på Birgit Arrhenius' initiativ genomförda av professor Otto Mellis i Stockholm och har av honom publicerats redan tidigare (1963). Tab. II–IV utgör bilagor till det av professor Diego Carlström, Karolinska institutet, författade Kapitlet VI i avhandlingen »Röntgenkristallographische Analyse von Kittproben». (Tab. IV upptar ett antal röntgenkristallografiska analyser av inläggningsmaterial, som är av annan art än granater.)

En primär uppdelning av inläggningskonstens produkter kan göras i arbeten med enstaka infattningar och sådana med yttäckande inläggningsmönster, bildade av celler. Celltekniken har sedan länge internationellt gått under benämningen verroterie cloisonné eller kortare cloisonné-arbeten.

Efter att i Kap. I ha diskuterat granaternas naturaförekomst och den äldsta granatkonstens nära samband med uppblomstringen av en kaméskärningskonst i Grekland under 3:e och 2:a årh. f. Kr. (de äldsta kända reliefskurna gemmerna tillhör Lysimachos tid 355–281 f. Kr.) ägnar författaren Kap. II åt en redogörelse av de reliefskurna granaternas äldsta former och dessas förekomst i Europa.

Kap. III behandlar därefter i Norden funna föremål med inläggningar av välvda, resp. facettslipade stenar eller glasstycken i fristående fattningar och i samband härmed de fem ytterst märkvärdiga kaméer och kaméfragment, som ingår i materialet från Västhögen i Gamla Uppsala.

I Kap. IV följer beskrivningen av det tekniska förfaringssättet vid framställningen av plana granatskivor till cloisonné-inläggningar. I anslutning till prof. Mellis analysresultat påvisar förf. det konstanta utnyttjandet av granatkristallens naturliga spaltningsvillighet och hur man successivt lärde sig att (utan slipning) tillverka allt tunnare granatskivor. Skivornas olika tjocklek blir delvis ett indicium på olika tillverkningstid. Frankiska granatskivor hade t. ex. ofta en tjocklek av 0,9 mm.

Tillskärningen av granatskivan åstadkoms med en sliptrissa, som lämnar väl identifieringsbara spår, eller genom en mycket fin tillslagning – kantretusch. Plinii uppgift i Historia Naturalis bok 37 om gravering av ädelstenar med järnredskap försedda med diamantspetsar synes också besannas genom fastställandet av en skärningsteknik, som ej använt sig av sliptrissan utan av skårning och brytning av granatskivan. Av väsentlig betydelse är, att kantretuschering ofta kan fastställas på nordiska fynd från 700- och 800-talen.

Från och med Kap. VII följer därefter diskussionen av de differentierade kitt-typernas betydelse för grupperingen av cloisonné-arbeten.

Som en *äldsta typ* urskiljes guldarbeten, där varje cell utgöres av en sammanlödd celldosa med en enda infattad granat. Kittet eller (hellre fyllnadsmassan under granaten) består väsentligen av kol. (Exempel: Apahida-söljan, fig. 64 i avhandlingen.)

Cement-tekniken (s. 80: d) använder ett kitt, som består endera av gips eller av härdad calcit eller aragonit. Över kittet har fastställts ett lager vax (ej blandat med kittet). Arbeten med dylikt kitt har ofta karakteristiska cell-former med ett litet antal variationer.

Då kitt-typ och formgivning av granaterna – efter schablon-modeller – utgör två av allt att döma oberoende typologiska element, ger denna detaljanalys god grund för fastställandet av olika verkstadstraditioner och de olika verkstädernas avsättningsområden. Se karta 1, sid. 261.

Väl avgränsbar är den s. k. *sandkitt-tekniken* fastställd på en del runda skivfibulor av frankisk typ.

Karakteriserad av en i många avseenden annorlunda teknik är den s. k. *smältkitt-tekniken* med vax i varmt tillstånd, blandad med calcit eller kvarts (eller

med bådadera). Cellväggarna, som inte av tekniska skäl längre behöver vara av guld, blir mycket tunna och elastiska. Det är denna typ av kitt med vax och calcit, som visar sig dominera inom den nordiska cloisonné-konsten.

Birgit Arrhenius' ingående analys av granatkonsten fortsätter därefter med gruppering av själva granatmaterialet. Eftersom dettas fysiska egenskaper och möjligheter att genom dessa fastställda olika ursprungsområden, enligt resultaten av prof. Mellis undersökning, inte går att använda för gruppering, blir det i stället variationerna i granatmönstren och för dessa använda schablon-typer, som kan användas. För denna analys har Birgit Arrhenius skaffat sig ett känsligt och metodiskt väl uppbyggt system, redovisat dels i tecknade bilder dels i symboler byggande på bokstavs- och sifferkombinationer. Karakteristiskt för hela granatkonsten är, att de kända schablonformerna är så *få:* Birgit Arrhenius redovisar inte mer än 33 i sin förteckning. Proportionerna och de enskilda delarnas absoluta mått utgör samtidigt variabler av avgörande betydelse för »mönsterläggningen». Intressant är i detta sammanhang fig. 100 (s. 121) med ett diagram över storleksordningen av granaterna hos olika föremål uttryckt i antal granater per 25 mm^2.

Jämförelserna av den kontinentala och den nordiska produktionens utveckling leder fram till intressanta hypoteser också om de kronologiska sammanhangen. Genom urskiljandet av en äldre och en yngre Rhen-frankisk grupp med tillverkningstid 510–540 resp. 540–570 kan Birgit Arrhenius hypotetiskt bestämma tillverkningen av vissa, klart differentierade cloisonné-arbeten på t. ex. gotländska föremålsformer till 500-talets första hälft. Härigenom synes hon ha tillfört den intensiva diskussionen om den nordiska vendeltidens början ett nytt bevismaterial.

Inläggningstekniker av annat slag än cloisonné-arbeten är i denna avhandling mera kortfattat behandlade. Pressblecksföremålen med infattande brokiga glas- eller ädelstensgemmer liksom fingerringar med sten- eller geminfattningar är t. ex. materialgrupper, som skulle kräva omfattande specialundersökningar, men i fråga om vilka Birgit Arrhenius egentligen i detta arbete nöjer sig med katalogmässig uppräkning och litteraturanvisningar.

Bortsett från ett osedvanligt stort antal skrivfel och utelämningar, som måste skyllas på offsetfirmans oerfarenhet och oskicklighet, lider avhandlingen av vissa brister i fråga om korrespondens mellan text, bildtexter och fyndförteckning i Tabell V. Ortnamnförteckningen s. 209–212 hade behövt en överarbetning för att bli konsekvent och kunde utan större arbete kanske ha utformats till ett register med hänvisningar såväl till textsida och bildnummer som till löpande nummer i fyndförteckningen. Ett sådant register skulle i hög grad ha underlättat läsarens arbete och bokens användning. Bildmaterialet är, med mycket få undantag, av hög kvalitet och har ändamålsenligt stor detaljprecision.

Avhandlingens tekniska och tvärvetenskapliga karaktär är starkt framträdande. Bedömningsgrunder och fakta av arkeologisk/konsthistorisk art har Birgit Arrhenius därtill väl tillvaratagit som t. ex. i diskussionen om granatkonstens ursprung. Något överraskande och, efter min mening, knappast väl underbyggd är hennes uppfattning om det nära sambandet mellan den kyrkliga konstens och cloisonné-konstens rika utveckling i fornkristen tid. Särskilt hänvisar hon

till mosaikgolven i vissa tidiga kyrkobyggnader i Främre Orienten — framför allt kyrkan i Missis, Kilikien — men har inte uppmärksammat, att symboler som kors, »pelta»-formade motiv, bandflätor och den för henne särskilt betydelsefulla »trappstegsromben» också karakteriserar mycket äldre mosaiker med stor spridning i säkert profana byggnader inom de romerska provinserna i Europa. Även vid tolkningen av vissa mycket speciella mönstermotiv som ansiktsmasken i kombination med djurprotomer eller som fristående motiv hänvisar Birgit Arrhenius i några fall till kristen ikonografi och inte till de hedniska, apotropeiska motiv av hög ålder, som germanerna i norra Europa under folkvandringstid och äldre vendeltid alltjämt fann lämpliga att använda på vapen och andra utrustningsdelar.

Sammanfattningsvis kan sägas, att arbetet syftar till systematisk gruppering av materialet. De nya aspekter, som Birgit Arrhenius givit oss på detta av många forskare tidigare detaljdiskuterade hantverk, är i mycket hög grad ett resultat av hennes väl genomförda analyser av de tekniska elementen.

Greta Arwidsson

Recensioner

Kalix. Del 3: Land och fynd. Norrbottens museum. Uppsala 1971.

I en publikationsserie om Kalix kommun i Norrbotten, som utges av Kalix kommun i samarbete med Norrbottens museum och med förutvarande landsantikvarien i länet Harald Hvarfner som huvudredaktör, har nu den tredje och sista delen utkommit. Del 1: Namn och språk, utkom 1967 och del 2: Socken och kommun, 1968.

Den nu publicerade, tredje delen innehåller tre huvudavsnitt. Det första, författat av statsgeologen Erik Fromm, behandlar Kalixtraktens geologi, med kapitel om berggrunden, landformerna, jordarterna och landhöjningen. Avsnittet utgör en klargörande och värdefull bakgrund till bokens andra avsnitt av docent Hans Christiansson, som skriver om Kalixbygdens förhistoria. Slutligen bidrar antikvarie Birgitta Hjohlman, tidigare vid Norrbottens museum, med en uppsats om några av Kalixområdets fornlämningar, nämligen boplatserna vid Lansjärv i Överkalix.

I avsnittet om Kalixbygdens förhistoria inleder Hans Christiansson med en beskrivning av Kalixområdet, som han låter omfatta Kalix älvdal norrut till Tärendö, samt Råne älvdal i V och Sangisåns vattenområde i Ö. Bilden av områdets förhistoria grundas på tre arkeologiska undersökningar samt två översiktliga kulturhistoriska inventeringar. De undersökta fornlämningarna är en vikingatida grav i Sangis i Nederkalix socken, några få gravar vid Keräsjoki i Nedertorneå socken V om Kalixområdet, samt de ovan nämnda boplatserna vid Lansjärv. De inventeringar som utförts är dels en sjöregleringsinventering i samband med planerade kraftverksutbyggnader i Torne och Kalix älvar år 1961, dels inventeringar för ekonomiska kartan, som utförts i Nederkalix och Töre socknar, dvs. nuvarande Kalix kommun, under åren 1948–1949. Delar av Överkalix socken har inventerats för ekonomiska kartan först efter bokens tryckning. Läsaren saknar här en översiktskarta över Kalixområdet med namnen på de viktigaste fyndorterna, som kanske ej ens alla är kända av dagens Kalixbor själva. Bristen på kartor är tyvärr gemensam för samtliga tre delar i verket om Kalix, där endast del 2 har en karta över kommunen.

Diskussionen om de hittills utförda kulturhistoriska arbetena inom området leder författaren in på en framställning om Norrlandsarkeologiens forskningshistoria, som är en utmärkt sammanfattning av den för allmänheten föga kända forskningen om norra Sveriges förhistoria.

Efter ett kapitel om landhöjningen och människornas möjligheter att nå in i området följer kapitel om stenåldern, bronsåldern och järnåldern utifrån de fornlämningar och fynd som finns där, med varje period insatt i sitt kulturella

sammanhang och med redogörelser för de kulturförbindelser som kan skönjas i det ännu ganska fattiga fyndmaterialet från Nordkalotten. Kalix ligger ju i gränsområdet mellan det östliga, finska, och västliga, svenska kulturområdet, och troligen har kontakterna varit täta även mot norr. Östligt inflytande ger sig till känna bl. a. genom fynd i Lansjärv av ett metkroksskaft av skiffer, som anses vara en ledartefakt inom det kamkeramiska området, och genom fynd vid Gammelkänt i Lansjärv av fragment av polerade skifferringar, även de tillhörande den kamkeramiska kulturen. Kontakter med Sydskandinavien antyds bl. a. genom fynd av ett par fragmentariska båtyxor i Överkalix.

En föremålsgrupp, som är specifik för det inre Bottenviksområdet, är det nordbottniska redskapet, även kallad nordbottnisk hacka eller Rovaniemihacka. Redskapet har tyngdpunkten i sin utbredning omkring de nedre delarna av Kalix och Torne älvar och Rovaniemiområdet i Finland. Uppfattningarna om användningen av redskapen är många. Det har bl. a. föreslagits att de nyttjats som jaktredskap, isbill, jordhacka, yxa för träbearbetning, eller att de använts i fångstgropar eller slaggiller för större djur. Det mest ingående studiet av föremålstypen har företagits av C.-A. Moberg i »Studier i bottnisk stenålder», där ytterligare en teori framföres, nämligen att den kan ha använts för att flå säl med. Christiansson ansluter sig till denna teori och anför flera vägande skäl varför. Det synes också troligt, att det nordbottniska redskapet är säljägares redskap, möjligen använda att flå med, troligen med en mångsidigare användning.

I skildringen av stenåldern har införts fotografier av en del föremål från Lansjärvsboplatserna. Bilderna är estetiskt vackra och ger en klar uppfattning om föremålens utseende, men man saknar här uppgifter om föremålens storlek. Boken är i övrigt illustrerad med vältagna färgbilder av fornlämningar och fynd, bl. a. av silverskatten från Töre. Fotografierna är i samtliga tre delar av Kalixboken tagna av Pål-Nils Nilsson.

Boken ger utöver redogörelsen för Kalix förhistoria en god inblick i hela norrlandsarkeologien med de resultat arkeologerna hittills nått och de frågor man står inför. Den bör vara av intresse även utanför det geografiskt begränsade område den närmast handlar om, för alla, som vill få en inblick i Norrlands förhistoria.

Jan Norrman

Bebyggelseforskning i mälarområdet

Kring två aktuella avhandlingar

Under det senaste årtiondet har den bebyggelsehistoriska analysen av de mellansvenska områdena tagit förnyad fart. Det är främst kulturgeografer och arkeologer samt i någon mån ortnamnsforskare och historiker, som har medverkat i detta arbete. Då det under våren 1971 utkom två avhandlingar av betydelse för denna diskussion, torde det vara lämpligt att med utgångspunkt från arkeologi något belysa dagsläget. Avhandlingarna är Ulf Sporrongs kulturgeografiska arbete Kolonisation, Bebyggelseutveckling och Administration, Meddelanden från Kulturgeografiska Institutionen vid Stockholms Universitet B 23, samt Jonas Ferenius' ar-

keologiska arbete Vårby och Vårberg, en studie i järnålderns bebyggelsehistoria, Acta Universitatis Stockholmiensis, Studies in North-European Archaeology Series B 1.

Skiljelinjerna mellan arkeologisk och kulturgeografisk forskning har kommit att gå i frågan om tidpunkten för den allmänna bybildningen och hur den har genomförts, framför allt om det är fråga om en klyvning av äldre gårdsenheter eller en sammanflyttning av spridda gårdsenheter till reglerade bytomter av medeltida typ. Den kulturgeografiska forskningen har här framför allt drivit den senare linjen medan undertecknad som arkeolog har förfäktat den förstnämnda.

Skillnaderna i uppfattning beror i hög grad på tolkningen av ett i vissa områden väl bevarat fornlämningsbestånd med flera gravfält inom en och samma bebyggelseenhets gränser å ena sidan och av bristen på fornlämningar i vissa fullåkersbygder som Närke och västra Östergötland å andra sidan.

Sammanflyttningshypotesen förutsätter nämligen vid en förhistorisk bybildning, att gravfälten vid de olika gårdsenheterna verkligen är absolut samtida och ej en kronologisk kedja. Något sådant fall har hittills icke kunnat framtagas med säkerhet, då en samtidighet inom ramen för äldre eller yngre järnålder, byggd enbart på de inventerade fornlämningarna ej är tillräcklig. Gravfälten kan vid utgrävning visa sig tillhöra skilda delar av dessa månghundraåriga perioder. Att gravfältens storlek däremot i första hand synes vara beroende av tidsfaktorn och endast representerar en gårdsenhet, ej en by, synes man inom båda lägren vara överens om.

Fullåkersbygden erbjuder ett särskilt probelm, då man kan misstänka, att fornlämningarna i brist på odlingsbar jord kan ha blivit bortodlade efter den förhistoriska tidens slut. Detta borde då emellertid ha avsatt spår i form av lösfynd från t. ex. järnålder, som skulle ha flutit in till våra museer under den stora uppodlingsperioden på 1800-talet. Tillfredsställande analyser av dessa förhållanden saknas emellertid i hög grad ännu, även om vissa försök nu genomföres inom ramen för seminariearbetet vid Institutionen för nordisk och jämförande fornkunskap vid Stockholms universitet.

Betydande insatser rörande den agrara bebyggelsens morfologi har å andra sidan gjorts genom den kulturgeografiska institutionen vid samma universitet. Man har där studerat äldre kartmaterial, det kamerala materialet från Gustav Vasas tid samt genomfört betydande fältarbeten rörande fossila kulturlandskapsrester. Förutom fältuppmätningar består dessa av omfattande fosfatanalyser och C 14-serier, och i några fall har man i samarbete med arkeologer genomfört utgrävningar av sådana objekt, som har bedömts kunne ge bättre kronologiska aspekter på materialet.

Ulf Sporrong tillhör den synnerligen aktiva forskargruppen omkring David Hannerberg och Staffan Helmfrid på den Kulturgeografiska institutionen i Stockholm och hans avhandling är starkt präglad av diskussionen inom denna grupp med tonvikt på den kamerala och metrologiska analysen. Sporrong går efter en forskningshistorik igenom en rad områden i Uppland och Närke. Tonvikten är lagd på Roslags-Länna nära Norrtälje samt Täby och Hardemo socknar i Närke. Till detta fogas mer begränsade analyser, byggda på pågående forskningsarbete i Trögds och Seminghundra härader i Uppland.

Inom samtliga dessa områden redovisar Sporrong fältarbeten, utförda delvis i samarbete med Institutionen för nordisk fornkunskap i Stockholm, delvis på egen hand. Arbetet har gått ut på kartering av en rad olika lokaler med fornlämningar, bebyggelse- och odlingsrester samt i viss mån på kontrollutgrävning av enstaka formelement och gravar av betydelse för dateringen av de analyserade områdena. Jag kommer här endast att gå in på de mer arkeologiskt inriktade delarna av arbetet.

Bygden i Roslags-Länna ligger omkring en öst–västlig sprickdal med ett sjösystem. Den visar endast unga kulturgeografiska drag och saknar också fornlämningar från de tidigare förhistoriska perioderna. Stensträngsystem och odlingsrösen tillhör sen vikingatid och medeltid. Gravfält från yngre järnålder finns vid de flesta byarna. I ett par fall saknas emellertid belagd sentida bebyggelse intill gravfälten. Vid Gudby inom Grovstas område ger dock kartmaterial och fosfatkartering upplysningar om en avhyst bebyggelse. När det gäller Fägla i en tvärdal är det osäkert om inte ett bebyggelseavbrott föreligger under medeltid.

Sporrong grävde ut två gravar på Fäglagravfältet, som karterades innehålla 18 gravhögar av två typer, vilka före undersökningen med hänsyn till anläggningarnas morfologiska drag bedömdes tillhöra två olika delar av yngre järnålder, vendeltid resp. vikingatid. Denna bedömning hade med stor tveksamhet gjorts av Sporrong och undertecknad. Det visade sig, att de båda undersökta gravarna tillhörde just dessa perioder men i omvänd ordning. Detta visar, att den av mig år 1964 framförda varningen mot närmare dateringar på ej utgrävda gravfält än äldre resp. yngre järnålder fortfarande äger giltighet, ett förhållande som Sporrong förbigår med tystnad. Undersökningsresultatet ger för övrigt inte något större bidrag till möjligheterna att lösa frågan om ett medeltida bebyggelseavbrott.

I grannsocknen Husby-Sjuhundra undersökte Sporrong en grav på gravfält 56 på ett ganska stort avstånd från den också gravfältsförsedda byn Täby. Detta gravfält bedömdes år 1964 av mig utgöra slutskedet av en i övrigt svagt företrädd enhet med i huvudsak mycket gamla fornlämningar, möjligen bronsålder. Vid den tillsammans med Sporrong företagna besiktningen lämnades möjligheten öppen att gravfältet kunde vara från folkvandringstiden i stället för från äldsta järnålder. Den av Sporrong undersökta graven var fyndtom så när som på en koncentrerad samling rena brända ben, närmast en urnegrav utan bevarat hölje för benen. Detta är en begravningsform, som förekommer under hela äldre järnålder och även under den därtill knutna folkvandringstiden, då dock en blandning av urnegravar, brandgropar och ett fåtal brandlager börjar uppträda.

Som Sporrong mycket riktigt instämmer i, kan detta gravfält inte tas till intäkt för en under yngre järnålder tillkommen förtätningspunkt i förhållande till Täby by. Frågan är emellertid om man kan tolka resultatet som Sporrong hade önskat, nämligen att gravfältet visar parallellitet med den äldsta delen av Täbys gravfält, därefter har avhysts och uppgått i byn under början av yngre järnålder. Täby bys eget gravfält synes nämligen endast innehålla gravar från yngre järnålder.

Sporrong uttrycker sig också s. 103 med vederbörlig försiktighet på denna punkt och uppställer följande sida en rad frågor rörande tolkningen och förebil-

derna för Roslags-Länna bebyggelsetyp, frågor, som han önskar besvara genom sin analys av Närkesmaterialet.

Denna bygger i hög grad på en kameral och metrologisk analys av ett par byar, Råberga i Täby socken och Berga i Hardemo socken. Den kameral-metrologiska analysen visar när det gäller Råberga en tydligt flerskiktad bytomt på östslänten av ett moränområde. Enligt Sporrong kan man här urskilja tre säkra skikt med en äldsta gård i mitten och yngre tillägg i norr och söder. Tomten har vidare under medeltiden vidgats till en s. k. stortomt. Dateringen bygger dels på de i de olika skikten använda fotmåtten och tomtstorlekarna i relation till den kamerala värderingen, dels på en C 14-datering 490 ± 100 AD (St 2465). Med hänsyn härtill sätts dateringen av den äldsta delen av tomten till början av yngre järnålder. Det måste framhållas, att gravar eller fynd från förhistorisk tid helt saknas i anslutning till denna bytomt, trots att den ligger i direkt anslutning till vad som under 1700-talet enligt storskifteskartan utgjorde byns skog och delvis fortfarande har karaktären av impedimentmark.

Gravfält finns däremot i direkt anslutning till en annan bebyggelseindikation i byområdets södra del, de s. k. Tomtbackarna med odlingsspår och fosfatvärden i anslutning till en hålväg. En av gravarna har utgrävts av Sporrong och dateras till vikingatidens slutskede. Han anser sig av de morfologiska dragen i gravfältet kunna antaga, att den äldsta anläggningen, en hög, skulle tillhöra folkvandringstiden.

För det första känner man Närkes interna fornlämningskronologi sämre än motsvarande i det yttre Mälarområdet, där den omfattande utgrävningsverksamheten ger åtminstone någon grund att stå på. Det kan dock antagas, att Närke i stort följer samma tendenser som det bättre undersökta materialet i öster. För det andra torde det inte vara möjligt att göra en datering av de ej utgrävda gravarna närmare än till yngre järnålder, jfr ovan beträffande Fägla. Den enda arkeologiska slutsats, som då kan dras, är att bebyggelsen vid Tomtbackarna har funnits till under en sen del av yngre järnålder.

Sporrong menar i anslutning till Hannerberg, att bebyggelsen på Tomtbackarna har inflyttats till den södra gårdsplatsen i Råberga tomt omkring år 1000. Genom att välja denna lokalisering av den inflyttade enheten får han möjlighet att belägga en mycket tidig bebyggelsereglering och långa tidrymder mellan de olika utvidgningsstegen i bebyggelsen vid Råberga.

Man kan fråga sig om inte en annan tolkning är lika möjlig och troligare, nämligen att bebyggelsen vid Tomtbackarna vid denna tidpunkt har flyttats in till den centrala gårdsplatsen i tomten. Härpå tyder bristen på forniämningar vid bytomten, trots att lämplig mark tycks finnas härför. Att foga in de olika, väl belagda skikten i bytomtens sammansättning i en kort, till äldre medeltid koncentrerad stegvis utbyggnad av byn torde inte heller vara omöjligt. Motsvarande regleringssteg i en starkt expansiv period finner man i storskifte och lagaskifte med hundra års mellanrum under de senaste århundradena. Mot detta talar endast den enstaka C 14-dateringen till ca 490 e. Kr.

I Berga i Hardemo har man en tydligt två- eller treskiktad bytomt med ett gravfält, Tillerbacken, i omedelbar anslutning härtill. Här bygger Sporrong i hög grad på sin fosfatkartering, som innehåller tre koncentrationer, sammanbundna

med stråk av förhöjda värden. Han uppfattar dessa som fädrev och belägg på tidiga samarbetsformer inom en liten grupp om tre gårdar, sedermera sammanflyttade till den slutliga bytomten. Gravfältet dateras i anslutning till ett synbarligen missuppfattat uttalande av antikvarie Gunnar Ekelund till tiden »förromersk järnålder — vikingatid». Gravfältet innehåller 25 högar och 25 runda stensättningar och är typiskt för yngre järnålder, en datering som helt har bekräftats av Ekelund vid samtal i samband med författandet av denna översikt. Det finns ingen skiktning eller några förhållanden som antyder äldre järnålder.

Utöver Tillerbacken finns ett fåtal spridda gravar norr om Husartorpet i byområdets östra del och i direkt anslutning till fosfatkoncentration B. Sporrong uppfattar dessa gravar som rester av ett äldre gravfält, som han antar till större delen har bortodlats. Han undersökte den ena stensättningen, som dock var fyndtom och endast kunde dateras med hjälp av C 14 till förromersk järnålder. Sporrong medger att detta värde är svårt att utnyttja vid tolkningen men menar, att kombinationen mellan denna datering och Tillerbackens datering samt fosfatkarteringens resultat måste tolkas så, att man har haft tre bebyggelseplatser samtidigt inom området och att dessa sedermera har sammanförts till den treskiktade bytomten ungefär vid övergången mellan äldre och yngre järnålder.

Med hänsyn till Tillerbackens datering kan det dock alternativt antagas, att gravfältet eller gravarna vid Husartorpet lika gärna kan utgöra en äldre gravgrupp med eller utan kronologisk kontakt med gravfältet från yngre järnålder på Tillerbacken. Det som talar häremot är endast fosfatkartans »fädrev», vilka dock inte kan dateras. Man kan också fråga sig, om inte förbindelselinjen mellan bytomten och A-koncentrationen egentligen är en normal gödslingsyta som gör en sväng omkring Tillerbacken, som liksom de flesta yngre järnåldersgravfälten uppvisar o-värden till skillnad från gravfälten från äldre järnålder. Förbindelsen mellan bytomten och B-koncentrationen följer en vägsträckning med minst några hundra års brukningstid upp till Husartorpet. Det kan också konstateras, att både A- och B-koncentrationerna ligger i anslutning till sentida bebyggelse, A-koncentrationen dessutom i direkt anslutning till ekonomibyggnaderna på den gård, som ligger närmast norr om den reglerade bykärnan. Att under dessa förutsättningar datera koncentrationerna till förhistorisk tid synes ganska vanskligt, även om man vid jämförelse med andra fosfatkarterade objekt i regel inte har så stora koncentrationer vid en lagaskiftesutflyttning. Det förekommer emellertid och jag skulle därför personligen i första hand välja den naturligaste tolkningen, att fosfatöarna A och B tillhör den direkt intilliggande sentida bebyggelsen. Värdena synes inte heller överstiga 120 P^o.

Jag skall inte här gå närmare in på Trögd- och Seminghundraanalyserna, om vilka dock en hel del vore att säga, men de befinner sig fortfarande i begynnelsestadiet.

Som helhet betraktat visar Sporrongs arkeologiska utgrävningar svårigheten att genom obetydliga stickprov nå några talande resultat. Det arkeologiska svaret blir tyvärr mest ett »jaså». Det är därför synnerligen farligt att utan en mera betydande grävning dra sådana kronologiska slutsatser om bybildningens ålder i Närke, som Sporrong gör. Den kamerala-metrologiska analysen visar tydligt, att flera av Närkebyarna är skiktade och att dessa skikt innebär en betydande be-

byggelseutveckling inom de tomter, som är reglerade tydligen vid flera tillfällen. Arkeologiskt sett bör emellertid bristen på fornlämningar och tillfälliga fynd resp. de fornlämningar som verkligen finns tolkas så, att den stegvisa utvecklingen har skett under en relativt kort tidsperiod mellan den förhistoriska tidens slut och den begynnande jordbrukskrisen på 1300-talet.

Sporrong menar med stöd av den långa kronologi han tillämpar, att den förhistoriska bebyggelsen i Närke måste ha varit mycket betydande och rik på s. k. helgårdar med full skattekraft, och att en betydande del av det administrativa system man har i Mälarområdet kan föras tillbaka på förhållandena här, att Närke med andra ord har varit ett agrart och administrativt innovationscentrum för området som helhet. Undersökningen i Roslags-Länna visar liksom Seminghundraundersökningen på sådana administrativa drag som motsvarar de yngre stadierna i Närkematerialet. Att därav dra slutsatsen, att t. ex. Seminghundra är ett sent landhöjningsområde där de många fornlämningarna från äldre järnålder mest ligger i s. k. kommunikationslägen och har obetydligt agrart intresse synes vara överdrivet. Det är snarast så, att de inte ligger i kommunikationslägen ute vid de genomlöpande fjärdarna utan inne vid sidovikar och sjöar, alltså i så skyddade miljöer, som man över huvud taget kan finna i ett sprickdalslandskap, som håller på att växa samman från en skärgård till fast land. Det står också redan vid en ytlig granskning klart, att Seminghundra har lika mycket fornlämningar som hela Närke och att här finns en mycket högre procent av sådana gravfältstyper, som tillhör äldre järnålder. Dessa är däremot mycket sällsynta i Närke.

Detta är intressant även ur den synpunkten, att Närke ursprungligen tydligen bara har varit ett enda, möjligen tredingsdelat hundare. Uppgifterna härom är mycket vaga och överlagrade av de medeltida indelningarna, då Närke består av ett stort antal små härader medan Seminghundra hundare liksom de övriga 22 uppländska endast övergår i ett enda härad. Sporrong menar, att Närke uppnått ett mognadsstadium tidigare än attundalandshundarena: det borde snarast vara tvärt om. I Attundaland har man tidigt uppnått en så fullständig odling, att det inte finns mycket utrymme för nykolonisation och bebyggelseutveckling under medeltiden, som skulle ha medfört ett behov av omregleringar. Därför lever gamla taxeringar och administrativa system kvar och är aktuella fortfarande då de skriftliga källorna kommer. Närke däremot, som är ett arkeologiskt sett sent område, har under tidig medeltid expanderat kraftigt, eventuellt under inverkan av jordbrukstekniska innovationer, och har måst omregleras flera gånger. Vid häradsindelningens tidpunkt har landskapet därför hyst ett så stort befolknings- och kameralt underlag att man har valt att göra arealmässigt små härader. Jag tror därför att Sporrongs allmänna slutsatser i längden inte kommer att visa sig hållbara även om detaljanalyserna, mikroanalyserna är utomordentligt utförda och blir bestående.

Jonas Ferenius är en av de aktivaste fältarbetsledarna på den arkeologiska sidan. Han har i sin avhandling sammanfattat resultatet av en del av Stockholms stadsmuseums grävningar i Stockholms sydvästra förorter, utförda i samband med utbyggnaden av Skärholmen. Undersökningarna har avsett en rad små gravfält, av vilka flera har visat sig tillhöra folkvandringstiden. Man kan också konsta-

tera, att där finns gravfältsdelar från romersk järnålder och vendeltid samt att där kvarligger gravfält av klar yngrejärnålders karaktär vid den numera sedan länge avhysta gården Smista i dalgången ovanför det välkända Vårbyområdet med ett stort gravfält från yngre järnålder och den berömda silverskatten.

De undersökta gravfälten ligger med några få hundra meters avstånd, alla inom Smistas gamla gränser. Ferenius har trots detta valt att använda den moderna beteckningen på området, Vårberg. Han har genom en noggrann analys av gravarnas morfologi och fyndmaterialet kunnat konstatera, att ett par av gravfälten innehåller flera bredvid varandra lagda, oliktidiga gravgrupper. Sammanlagt menar Ferenius, att sex tämligen kortvariga gravkomplex föreligger och att man trots att fyra av dessa innehåller fynd från folkvandringstiden kan konstatera, att de med ett undantag icke är exakt samtidiga utan utgör en trolig kronologisk kedja. Den bebyggelsehistoriska slutsatsen av detta är enligt Ferenius, att bebyggelseläget för vad som så småningom blev Smista med relativt korta mellanrum har flyttats, troligen av jordbrukstekniska skäl, och att man åtminstone ett par gånger har återkommit till tidigare utnyttjade nischer i kulturlandskapet. Först framemot vikingatidens början skulle det för medeltid och nyare tid kända bebyggelseläget vid Smista ha tagits i anspråk.

Av särskilt arkeologiskt intresse är den äldsta gravgruppen på gravfält 35 med ett stort antal flacka runda stensättningar, samtliga med urnegravar med hartstätning och i ovanligt många fall bronsarmringar av baltiska typer. Gravfynden är för att vara från Mälardalen ovanligt rika och ansluter väl till den bild av östliga kontakter, som man under senare år har kunnat skönja i den romerska järnålderns fynd. Häri kan nog också sökas förklaringen till att gravarna samtliga är runda och icke uppvisar den för området i övrigt regelmässiga variationen i form och storlek.

Ferenius använder både på detta gravfält och på ett annat en rad utseendemässiga kriterier för att bestämma vad som är äldre och yngre på fältet. Det är synd att han inte närmare har studerat och tillämpat den metodiska litteratur, som behandlar just frågor av detta slag. Mats Malmers kriterier på typologiska element är i högsta grad tillämpliga på denna typ av studie. Han har tryckt på, att det måste vara oberoende element som användes och också grupperat dem i olika klasser. Ferenius tabeller s. 23–24 och s. 56 med fem element- och två slutsatskolumner visar tyvärr inte sådana oberoende element och har dessutom en omotiverat fristående indelning i förhållande till Malmers klassindelning. De tre första kolumnerna är tydligt avhängiga av varandra: de avser flack eller välvd form, registreringstidpunkten och belägenheten inom gravfältets övre eller nedre delar. Dessa faktorer är av allt att döma så avhängiga av varandra, att de skall uppfattas som olika sidor av samma sak. Detsamma gäller elementen 4 och 5, förhållandet urnegrav/brandlager respektive förekomsten av djurben, något som synbarligen har ett nästan axiomatiskt samband i Mälardalens förhistoria och icke kan betraktas som oberoende element.

Man kan dock säga, att de av Ferenius publicerade Smista-Vårbergsundersökningarna är det första någorlunda väl belagda exemplet på att gravfält, som är likartade och uppvisar ett mycket likartat fyndmaterial, trots allt inte kan anses vara absolut samtidiga på det sättet, att de skulle kunna användas för en kultur-

geografisk sammanflyttningshypotes av ovan diskuterat slag. Ferenius undersökningsresultat tycks på denna punkt vara oantastliga och är därför av stor betydelse för att visa svårigheterna med att utnyttja det stickprovsgrävda eller överhuvud taget ej utgrävda, endast inventerade fornlämningsbeståndet på det sätt, som kulturgeograferna i hög grad gör i detta sammanhang. Tyvärr gör inte Ferenius själv något större nummer av detta förhållande, vilket är synd. Här hade analysen utan vidare kunnat sättas in i ett större sammanhang och därigenom fått större genomslagskraft. Det kommer emellertid att i hög grad bli intressant att följa de fortsatta publiceringarna av liknande material från Stadsmuseets och Riksantikvarieämbetets omfattande totalundersökningar i Mälarområdet.

Detta material kommer liksom den pågående analysen av fornminnesinventeringens stora material och diskussionerna inom Helgöprojektets bebyggelsehistoriska del att ge ett betydande nytt underlag för tolkningen av den bebyggelsehistoriska utvecklingen, vars kronologiska förhållanden då troligen kommer att visa sig vara annorlunda än vad som för närvarande framförs från kulturgeografiskt håll. Detta får då också återverkningar på områdets av Sporrong antagna interna influensriktningar.

Björn Ambrosiani

Göteborgs arkeologiska museums årstryck 1971.
Krukmakeri — så började det. Göteborg 1971.
Redaktör Lili Kaelas.
Uppsatser: Lili Kaelas: Den långa vägen till Norden. Gudrun Fernholm: Om lera och eld. Stina Andersson och Jan Eric Sjöberg: De tidiga böndernas lerkärl. Carl Cullberg: Fångsfolkens keramik. Kjerstin Cullberg: Den äldsta metalltidens lerkärl. Berit Sundberg: Krukmakeriets blomstringsperiod. Eva Åhman: Nedgång i produktionen. Dagmar Selling: Vikingatid — en krukmakeriets vågdal. Dagmar Selling: Medeltiden och senare.

Eftersom 1971 års upplaga av Göteborgs arkeologiska museums årstryck behandlar ett så enhetligt ämne som västsvensk keramik har det kännts angeläget att här få göra en kort anmälan av detsamma. Temat »Krukmakeri — så började det» var ursprungligen namnet på en keramikutställning i Göteborgs arkeologiska museum. Föreliggande årstryck bygger därför i stora drag på katalogen till nämnda utställning och är avsedd som en orienterande sammanställning främst över västsvenskt material.

Första uppsatsen »Den långa vägen till Norden» av Lili Kaelas, behandlar krukmakeriets uppkomst, dess långsamma spridning över den europeiska kontinenten samman med de första böndernas mödosamma väg mot väster och norr. Uppsatsen innehåller också fakta om tekniska förbättringar inom krukmakeriet såsom drejningens uppkomst i Främre Orienten för 4 000 år sedan, bränningens betydelse för att få ett jämnt gods, glasyrens tillkomst m. m. Dessutom berättas också om det

industriella krukmakeriet i Grekland och Rom. Slutavsnitten behandlar krukmakaryrkets uppdelning på kvinno- och manssyssla vid gårds- respektive industritillverkning samt dess kulturhistoriska betydelse.

Bokens andra uppsats, »Om lera och eld», av Gudrun Fernholm ger oss en kort men nyttig orientering om krukmakeriet ur teknisk synpunkt. Såväl fackmän som intresserad allmänhet ser ju oftast endast det färdiga keramiska materialet utan att fundera på hur det gått till att framställa det. Denna uppsats ger på ett elegant och lättfattligt sätt förklaringen till många av krukmakeriets hemligheter och rekommenderas varmt inte minst för fackmännen.

Efter inledningsuppsatserna kommer så en i kronologisk ordning uppställd räcka uppsatser som börjar med de första jordbrukarnas keramik och avslutas med medeltidens och nya tidens lergods, allt naturligt nog främst ur västsvensk synvinkel.

Vi får här en genomgång av kärlformer, dekorer, kärlanvändning m. m. Man har särskilt tryckt på olika karakteristika såväl i form, godstyp som dekor för olika tider och olika kulturformer, varför uppsatserna måste anses som viktiga inte minst för arkeologer. Än värdefullare blir de genom de litteraturhänvisningar som finns i slutet av var och en.

Beträffande bildmaterialet kan sägas att man möjligen genomgående skulle ha önskat flera avbildningar. Läsaren kunde då lättare ha föreställt sig allt som i texten avhandlas. Man får dock anta att den verkligt intresserade går vidare till hänvisningslitteraturen och här kan finna exempel på alla de kärlformer och dekorer som behandlas i texterna.

Slutomdömet blir att redaktionens förhoppning (uttryckt i förordet av Lili Kaelas), att »föreliggande översikt skall visa sig användbar som en snabborientering i ett mycket stort ämne och ge uppslag till vidare läsning», väl uppfyllts.

David Damell

Sveriges Kyrkor, Vol 144, Skåne 1: 2, *Barsebäcks och Hofterups kyrkor* av Rikard Holmberg och Elisabeth Hervius, Stockholm 1972.

Redan vid starten 1912 hade Sveriges Kyrkor ambitionen att driva en brett upplagd undersöknings- och publikationsverksamhet gällande Skånes rika skatt av kyrkor och kyrkokonst. Men det var märkvärdigt svårt att få fart på detta arbete. Det dröjde 20 år innan det första häftet trycktes — Monica Rydbecks beskrivning av Kävlinge kyrkor i Harjagers härad — och sedan gick ytterligare 30 år innan nästa publikation kunde läggas fram — Torsten Mårtenssons beskrivningar av kyrkorna i sydvästra delen av Luggude härad. Svårigheterna att få fram författare har härvidlag givetvis spelat sin roll men mest avgörande har de ekonomiska bekymren varit.

Under de senaste åren har emellertid Sveriges Kyrkor seglat i förlig vind och utgivningstakten har ökats i påfallande grad. Situationen har också inneburit en ljusning för Skånes vidkommande. Tack vare det samarbete som utgivarna etable-

rat med professor Erik Cinthio har en lundensisk lokalredaktion för Sveriges Kyrkor organiserats och några yngre medeltidsarkeologer och konsthistoriker under Cinthios handledarskap har knutits till uppgiften att fortsätta inventeringen och beskrivningen av kyrkorna i Harjagers härad. Det första resultatet härav föreligger nu i Rikard Holmbergs och Elisabeth Hervius' presentation av kyrkorna i Barsebäck och Hofterup. Publiceringen har föregåtts av omsorgsfulla studier av monumenten och tillgängligt skriftligt källmaterial, beskrivningarna är inträngande och teckningen av kyrkornas byggnadshistoria väl genomförd, vilket allt lovar gott för lundaredaktionens arbete i fortsättningen. I likhet med utgivarna vill man hoppas att publiceringen nu skall kunna fortskrida i ett jämnt tempo.

Barsebäcks kyrka har i våra dagar en starkt 1700-talspräglad exteriör. Byggnaden är dock till väsentlig del från medeltiden, långhuset från 1100-talet, västtornet sannolikt från 1200-talet, det utvidgade, två traveér långa koret från tiden omkring 1500. Tidigare än korutvidgningen är långhusets och tornets välvning och utbyggnaden av ett litet kapell norr om långhuset. Den romanska kyrkans datering till 1100-talets andra fjärdedel eller mitt bygger Holmberg främst på utformningen av den fragmentariskt bevarade södra långhusportalens omfattning med karnisprofil, som överensstämmer med den »antikiserande» portalprofileringen i Lunds domkyrka. Troligen jämnårig med stenkyrkan är den vackra, rikt järnbeslagna dörr som en gång måste ha suttit i långhusets nordportal. Dörren, som 1937 hittades på Barsebäcks gods och som senare legat i förvar på undanskymd plats i prästgården, har sent omsider fått sin upprättelse och erforderliga konservering — ett gott exempel på den betydelse Sveriges Kyrkors inventeringsarbete kan ha både för forskningen och den praktiska kulturminnesvården. Ett annat föremål som är värt stor uppmärksamhet är kyrkans lillklocka, av romansk typ, i beskrivningen daterad »senast till 1200-talets mitt».

De senmedeltida förändringarna av kyrkan — kapellbygget och utvidgningen av koret — kan ha skett på initiativ av ägaren till Barsebäcks sätesgård. Kyrkans senare historia är intimt förknippad med slottsherrarna, som under den långa perioden från 1649 till 1922 innehade patronatsrätten och ansvaret för kyrkans underhåll. Som en följd härav är de arkivaliska uppgifterna om reparationer och förändringar i kyrkan ytterst sparsamma. Inga räkenskapsböcker eller andra handlingar rörande kyrkan har påträffats på slottet. Ej heller har kyrkoherdarna här som i vissa andra patronella kyrkor varvat kyrkobokens anteckningar om födde och döde med notiser om viktigare förändringar av kyrkobyggnad och kyrkorum. Det är synd att årtal och mästare för kyrkans altaruppsats från tiden omkring 1760 inte har kunnat anges och att vi saknar närmare uppgifter om de övriga stora arbeten som Gustaf David Hamilton lät genomföra sedan han 1758 bosatt sig på Barsebäck. Det norra kapellets tillbyggnad och västtornets påbyggnad är emellertid inskriftsdaterade till 1771 respektive 1772. Holmberg är säkerligen på rätt spår då han antar att Carl Hårleman och efter honom Hans Christian Dehn hjälpt Hamilton med projektering och genomförande av kyrkans ombyggnad. De var båda engagerade i skapandet av den nya fästningsstaden i det närbelägna Landskrona och båda har bevisligen haft vissa uppgifter vid Hamiltons ombyggnadsföretag på Barsebäcks gård.

Till kyrkorummets prydnad bidrar i hög grad triumfkrucifixet från tiden omkring 1500 och den rikt skulpterade predikstolen från 1637. Till det förra ansluter sig tidsmässigt en intressant, ornerad planka, som bör ha ingått i ett korskrank, vars utseende nu svårligen kan rekonstrueras. Anordningen bör dock ha funnits på plats i kyrkan ännu under 1700-talets förra hälft, eftersom plankan då nymålats i färger som även återfinns på predikstolen. Holmberg framhåller att färgskalan torde vara unik för skånskt kyrkomåleri från denna tid och kommer med det intressanta uppslaget att stofferingen utförts 1739 — årtalet finns målat på en knäfallspall i kyrkan — av den jämtländske kyrkomålaren Carl Hofverberg, kusin till Barsebäcks dåvarande kyrkoherde, Johannes Hofverberg.

Den lilla sockenkyrkan i Hofterup hör till Skånes äldsta bevarade stenkyrkor. Till det ovanligt korta, tvärrektangulära koret ansluter sig en vid absid, som utvändigt smyckas av en blindarkad, vars rundbågar vid anfang och hjässa markeras av cylinderformade »droppar». Såväl detta dekorationselement som den i sekundärt läge insatta, av konsthistorikerna välkända reliefstenen med ett fyrfotadjur av vikingatida kynne, antyder byggnadens höga ålder i jämförelse med den stora massan av skånska, romanska kyrkor. C. G. Schultz har satt Hofterup i samband med några tidiga danska kyrkor och daterat gruppen till omkring 1075. Elisabeth Hervius ansluter sig till Monica Rydbecks något senare datering: tiden omkring 1100 eller 1100-talets början. Några nya bidrag till dateringsfrågans belysning har inte lämnats. Utan att det särskilt påpekas blir likväl kyrkans ålderdomliga prägel markerad av själva murverket, som vid undersökningen konstaterats bestå av små flintbrockor, lagda i fint kalkbruk i regelbundna skift med tjocka fogar, s. k. petit appareille. Långhuset är utan tvivel samtidigt med korpartiet, medan tornet däremot tycks vara något senare.

Hofterups kyrka är bekant också för sina romanska muralmålningar i kor och absid, framtagna redan 1912 vid Th. Wåhlins restaurering av kyrkan. Elisabeth Hervius har på underlag av en seminarieuppsats av fil. stud. Eva Fredrikzon lämnat en mycket noggrann beskrivning av de fragmentariska och svårtolkade bilderna och till redogörelsen fogas ett flertal illustrationer, varav en i färg, efter Bertil Centerwalls skickligt utförda fotograferingar. Det bör nog särskilt påpekas att de diffusa bildfragmenten är ytterst svårfotograferade. Vidare skall framhållas att undersökningsarbetet också resulterat i värdefulla nyupptäckter av målningar ovanvalvs, dels på tribunbågsväggen och norra kormuren, dels på långhusets nord- och västmur.

Hofterupsmålningarna har tidigare behandlats av M. Rydbeck och A. Borelius men det är först nu som vi fått en fyllig redogörelse för färgskalan, bildprogrammet och dekorationssystemet. Studiet av målningarna har tidigare försvårats, dels av kraftig nedsmutsning, dels av övermålningar och klumpigt gjorda spricklagningar i samband med framtagningen 1912. 1964 gjorde konservator Albert Eriksson en omsorgsfull rengöring och konservering, varvid också vissa tidigare dolda delar av originalmålning framknackades och konserverades. Omgivande sentida kalkytor blev också lagade och tonade för att passa till originalkalkens färgverkan. Det är beklagligt att författarinnan inte med ett ord nämner detta omfattande konserveringsarbete, som dock redovisats i rapport och för vilket också anmälaren lämnat en kortare redovisning (»Till Hofterups kyrkas pryd-

nad», ingående i pastoratets församlingsblad vintern 1964). Däremot noteras att målningarna i de gotiska långhusvalven genomgick konservering nämnda år. De romanska målningarna har av A. Borelius hänförts till Finjamästarens grupp och daterats till 1140-tal. Elisabeth Hervius framhåller att en något senare datering får anses mest trolig och erinrar om att Finjamästarens verksamhetstid också förlagts till Absalons tid, dvs. 1100-talets slutskede.

Under gotisk tid skedde valvslagning i kyrkan och i anslutning därtill dekorerades långhusvalven med rankornament. Såväl valven som dekorationen får en mycket vid datering, till »1300- eller 1400-tal». Det är möjligt att valvtypen och den enkla, lite provinsiella dekorationsarten inte ger hållpunkter för en närmare datering. Under alla omständigheter borde en hänvisning ha gjorts till M. Rydbecks »Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor», där Hofterupsvalven och -målningarna placeras in i en grupp, vars datering bakåt i tiden förläggs till 1400-talets förra hälft.

Slutligen ett par önskemål av principiell natur: vid beskrivning av inredning och föremål borde färgerna redovisas med större noggrannhet — så t. ex. får läsaren ingen uppfattning om färgerna på ramverket till Hofterups renässansaltare från 1597 eller på den Golgatascen som 1754 målades över den s. k. katekismustavlan i altaruppsatsens mittparti. Vidare borde om möjligt anges från vilken epok färgsättningen härrör, om påmålningar kan konstateras och om retuscheringar och kompletteringar utförts i modern tid. Ett annat önskemål gäller timmerkonstruktioner för tornhuvar och klockupphängning. Till de alltid lika noggranna beskrivningarna av en kyrkas ringklockor borde också höra en kort beskrivning och om möjligt också datering av klockstolskonstruktionen.

Evald Gustafsson